

Јелица ЈОКАНОВИЋ-МИХАЈЛОВ /Београд/

ЈЕЗИЧКИ РАЗВОЈ И ОРТОЕПСКА НОРМА *

Проучавајући у свом дугом и плодном радном веку све, или готово све, области српског језика, професор Михаило Стевановић је у свакој од ових области посвећивао пажњу и питањима језичке правилности, карактеру језичких промена и односу друштва према њима.

Ортоепска проблематика, везана предметом проучавања за област фонетике и акцента, интонације и дикције, заступљена је у многим његовим радовима, који су настајали у периоду од неколико деценија, и то је заступљена двојачко: једним делом су то посебни радови о неким фонетским и акценатским питањима, а другим, претежнијим делом, то су мање или веће целине у оквиру расправа и чланака посвећених врло различитим темама. Понекад су ове теме, по свом основном усмерењу, удаљене од ортоепије, али се у њима, с пуно разлога, додирују и проблеми интонације и дикције. Такав је случај, рецимо, са неким од радова који су у целини посвећени синтаксичкој или правописној проблематици.

У радовима проф. Стевановића језичка материја се у процесу комуникације посматра као укупност различитих елемената и зато се често у току анализе јединица једног језичког нивоа (морфолошког, синтаксичког, лексичког) спонтано залази и у друге нивое (фонетски, прозодијски), или се пак они само додирују и помињу онолико колико је изражен њихов утицај на процесе који се анализирају. Исто тако, врло је чест случај да се у неким радовима материја, по својој природи превасходно ортоепска, посматра само делимично као таква, а да се у наставку анализе пређе на друге аспекте, пре свега синтаксички и лексички, те да се анализа продуби посматрањем из новог угла.

* Израду овога рада финансирало је Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије у оквиру пројекта 1748 *Терминолошка стандардизација лингвистичког описе савременог српског језика.*

Синтакса је, свакако, била централна област интересовања проф. Стевановића и зато не чуди што је из синтаксичке перспективе најрадије посматрао комплексне појаве и кад оне имају изражен и други, између осталог, прозодијски, па и уже, фонетски карактер. Тако се иза неких наслова, који проучаваоце дикције и прозодије упућују на њихову сферу интересовања, крије анализа која мањим или најмањим делом њих дотиче, а претежним даје продубљену и детаљну синтаксичку или лексичку слику посматране појаве. Мислимо на радове као што су *За јаснос̄и, лейо̄иу и ефикаснос̄и језика*¹ или *О неким неџајшвним њојавама у нашем данашњем језику*² и сл. И опет, у многим радовима који нису усмерени ка ортоепским темама, нађе се често драгоцен податак о говорном језику и његовим законитостима.

Можемо себи поставити питање: Зашто је ортоепска проблематика у некој врсти сенке других дисциплина? Да ли само зато што је синтакса заузимала централно место у раду проф. Стевановића? У трагању за одговором откривају нам се многи елементи његовог гледања на проучавање језичког система, његови погледи на суштину језика и утицај друштвених прилика на језик, као и ставови о критеријумима за процену језичке правилности.

С друге стране, наш поглед на време у коме је он стварао и на лингвистичке прилике које су тада одређивале и смер развоја и домете фонетике код нас, указује нам на нека објективна ограничења која су се морала одразити и на његов приступ овој материји.

Прва половина XX века је период у коме се у многим земљама, а наша ту није била изузетак, фонетика углавном обрађује или дијахроно, са акцентом на развоју гласовног система и праћењу гласовних промена које су се у протеклим вековима смењивале, или синхроно, у склопу општих прегледа и укупног граматичког описа једног језичког система. У оба случаја, описи се у потпуности, и у смислу теорије и терминолошки држе традиционалних приступа и још увек се баве појединим питањима дескрипције и класификације гласовне материје, а њу проучавају и приказују, што је посебно уочљиво, само са артикулационог аспекта. Остала два аспекта, акустички и функционални, нису били равноправни, па су и акустички и фонолошки описи појединачних језика у овом периоду били сасвим ретки.

Прва од оваквих истраживања, акустичка, својом природом су увек везана за фонетске лабораторије и зависна од њихове техничке опремљености. То практично значи да су могућа само у центрима који овакве лабораторије имају, а они су у то време били у иностранству и само су ретки међу

¹ М. Стевановић, *За јаснос̄и, лейо̄иу и ефикаснос̄и језика*. – Књижевност и језик, Београд, 1983, год. XXX, бр. 3, стр. 137–147

² М. Стевановић, *О неким неџајшвним њојавама у нашем данашњем језику*. – Језик у савременој комуникацији, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд, 1983. стр. 9–17

нашим научницима онога доба били у прилици да у њима раде. Овакву прилику је имао и веома добро ју је искористио наш фонетичар Бранко Милетић, који је ипак добар део својих експериментално-фонетских истраживања посветио артикулацији а не акустици, желећи да нађе прецизне податке и потврде за описе изговора српских гласова.³ Он је започео и права акустичка испитивања проучавањем елемената реченичне мелодије.

Друга поменута истраживања, фонолошка, окренута су, природно, теорији, а онда и ужем кругу стручњака. Овде пре свега мислимо на Белићево интересовање за лингвистичку теорију и њену примену у изучавању нашег језика и видимо да је и он морао одустати од неких озбиљнијих фонолошких описа нашег језичког система, свакако зато што њима морају претходити акустички описи гласовног система, а њих за наш језик није било. Морамо додати да их ни данас немамо у потпуној мери. Тако су оба ова аспекта проучавања гласовне материје, за разлику од артикулационог, остајала стицајем околности на периферији интересовања наших истраживача, све до друге половине XX века, а и у њој се број фонетичара окренутих акустици и фонологији није много повећао, иако су се, ту и тамо, почеле појављивати фонетске лабораторије и услови за овакав рад. И број расправа и чланака оваквог усмерења је остао до данас мали и недовољан.

Разумљиво је онда да акустички и фонолошки аспект нису били обавезни ни у школској настави, па се нису, природно, ни обрађивали на часовима, нити се излагали у приручницима писаним за потребе школа. И све до последње деценије XX века средњошколске граматике су ове аспекте заобилазиле, а и настава на факултету их није озбиљније укључивала све до осамдесетих година XX века, иако су радови са резултатима појединих истраживања ове методолошке оријентације постојали од шездесетих година наопако.

У оваквим околностима, рад проф. Стевановића, који по својој основној оријентацији и није фонетичар, није ни могао надокнадити све бројне и разнелике недостатке претходних истраживања у овој области и он таквих претензија није ни имао. Одлучио се зато за остајање на класичном, традиционалном приступу фонетској материји, у најширем смислу ове речи, дакле у приступу гласовима, акцентима, слогу, дикцији и интонацији.

Ово последње је можда најмање експлицитно дато у његовим радовима. Помињање интонације је, наиме, углавном ограничено на узгредне, али вредне напомене, дате уз бројна и детаљна разматрања проблема синтаксе реченице и одговарајућих интерпункцијских решења. Тако ће се много пута констатовати да у обликовању карактеристичног лика неког реченичног типа одређена улога припада и интонацији, али се неће прецизирати каква

³ Б. Милетић, *Изговор српскохрватских гласова*, СДЗб V, Београд, 1933.

је заправо интонација у њему и којим елементима ту интонација врши неку функцију. Наводимо овде само један овакав пример:

„Посебне реченице независног односа сложено-саставних реченица осећају се често као накнадно додате, и мада њихова веза са претходном реченицом (или реченицама, јер у сложеној реченици може бити и већи број њих) није, рекло би се, слабија него код обичних саставних реченица, – оне имају извесну аутономност, и нешто су друкчије интонације, па то захтева њихово одвајање зарезом: *Он је учинио велики напор, и већ га издаје снага...*”⁴

Оно што међутим одмах пада у очи јесте његово фино језичко осећање и редак дар запажања и најмањих интонационих измена; мислимо овде, свакако, само на оне семантички релевантне. И можда баш ово и показује сву научну озбиљност и скромност у вредновању сопствених запажања: у немогућности да да објективне потврде својих интонационих запажања у облику неких акустичких анализа, снимака или кривуља тона и интензитета, он се не упушта у описивање интонационих карактеристика и евентуално претпостављање њиховог лика, већ се само задржава на констатацији да ту интонација игра важну улогу. До овако уопштених констатација није, међутим, било могуће доћи претпоставкама или угледањем на решења која се у вези са интонацијом дају за друге, сродне језике. Познато је, наиме, да у начелно врло сродним језичким системима, какви су системи словенских језика, интонација најчешће не прати ову сродност, већ је изразито различита у појединима од њих и мора се за сваки од ових језика посебно анализирати, слухом или апаратима, већ како прилике налажу. Очигледно је да је поменути констатацијама, у случају проф. Стевановића, претходила његова пажљива аудитивна анализа сопственог изговора и изговора оних субјеката које је он сматрао меродавнима. Данас ове напомене о интонацији, колико год биле уопштене и без разјашњења, служе као добар путоказ онима који желе и имају прилику да апаратима експерименталне фонетике изучавају интонацију, а истовремено су и добар подстицај да се слухом процењују неке (слуху доступне) карактеристике интонације.

Гласове као елементе језичког система, у духу традиције и рада својих претходника, проф. Стевановић проучава само са артикулационог аспекта, издвајајући као главне тачке свог интересовања: изговор гласова и рад говорних органа, артикулациону класификацију, гласовне промене и гласовни састав слога. Оно где је направљен можда највећи помак у односу на ранија проучавања јесте сасвим синхрони прилаз проучавању гласова, са минимумом елемената дијакхроније и то само онде где би се без тог минимума тешко могло схватити неко данашње ортоепско или правописно решење.

⁴ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II, Синтакса*, Београд, 1989. (IV изд.), стр. 796

Као пример се могу навести објашњења рефлекса некадашњег *јайџа* или објашњења данашње дистрибуције гласа *х*, дата у првом, фонетском делу *Савременоџ срѣскохрвајскоџ језика I*.⁵

У истом овом капиталном делу, које је по свом концепту, како поднаслов његов казује, усмерено на „граматичке системе и књижевнојезичку норму”, откривамо, ништа мање него у бројним расправама специјално посвећеним акценатској тематици, колико труда и бриге за правилан изговор и усвајање књижевног акцента улаже његов аутор, акцентујући хиљаде и хиљаде примера речи и њихових облика, не само у поглављима посвећеним акценту свих врста речи, него и акцентовањем готово неизбројиве количине примера који се налазе у поглављима о фонетици, морфологији и творби речи. Ово нам показује како је схватано и конципирано представљање ортоепске норме. За њу су при оваквом прилазу битни фонетски и акценатски круг питања, осветљени из два различита угла – књижевнојезичког и дијалекатског, па тако као њене кључне ослонце добијамо, на једној страни:

– описе артикулације гласова књижевног језика и гласовних промена у њему

– фонетске описе дијалеката

и наспрам овога:

– правила дистрибуције акцената књижевног језика

– описе дијалекатских акценатских система.

Већ смо видели како је изложена фонетска и акценатска материја књижевног језика, а овде ћемо додати да дијалекатски описи истих делова језика, имају код нас дугу традицију и добро разрађену методологију, чему је својим истраживањима, поред других, веома допринео и проф. Стевановић. У оквиру описа дијалеката (како у време проф. Стевановића, тако по традицији и до данас) управо су фонетика и акцентуација, уз морфологију, најтемељније обрађене, док се то за синтаксу или интонацију не може рећи. Али баш зато што су дијалекатски, ови описи гласовног и акценатског система се не излажу на истим местима где и књижевнојезички, већ у посебним, дијалектолошким публикацијама, те их тако, природно, не може бити у делима какво је *Савремени срѣскохрвајски језик*, рецимо. Зато читаоцу, који хоће да упореди, на пример, опис правилне артикулације једног вокала са неправилном коју је негде чуо, код других говорника или у свом изговору, остаје да прелиста доста дијалектолошке литературе да би нашао одговарајуће варијанте за упоређивање.

Појединачне расправе, студије и чланци са фонетском и акценатском проблематиком, као и они други, првенствено синтаксички оријентисани,

⁵ М. Стевановић, *Савремени срѣскохрвајски језик I, Фонетика*, Београд, 1989. (V изд.), стр. 65–165

али са освртом на ортоепске проблеме, иду у истом овом правцу и подробније расветљавају нека питања, која су у датом тренутку тражила ауторово тумачење и коментаре.

Дикцији као укупности говорникових поступака у усменој реализацији порука, проф. Стевановић не посвећује посебне радове, али се њен квалитет подразумевао код свих који су се бавили јавном речју. То је, очигледно, било време далеко узорнијег јавног говорења него данас и, без обзира на замерке које му је рецимо још Белић стављао у својим радовима, да се закључити да је оно било далеко испред садашњег. Тако се имплицитно из радова проф. Стевановића може закључити да је више бриге стварало синтаксичко одступање од норме него ортоепско, а ово последње углавном само због употребе силазних акцената ван првог слога у речима преузетим из других језика и поводом још неких ситнијих нарушавања норме. За разлику од данашње ситуације, неколико деценија уназад, они који су знали да не говоре добро, клонили су се прилика у којима би њихови недостаци постајали приметни, а оне којима је професија налагала да исправно говоре није требало посебно убеђивати да уложи напор и овладају добром дикцијом.

Још нешто је одвајало проф. Стевановића од дубљег интересовања за дикцијске проблеме: он је, то се види из многих његових радова, увек сматрао неопходним навођење писаних потврда за сваку изречену тврдњу, дакле потврда из језика писаца и никада није у исту раван стављао примере из говорног језика, иако их је наводио када је желео да покаже у којој мери су неки језички процес или иновација узели маха. Па и ту је, из истог разлога радије наводио примере из дневне штампе него непосредно из говорног језика. Колико је говорни језик, увек у превирању и укрштању различитих утицаја, увек отворен и најчешће неселективан према иновацијама доспелим у њега са различитих страна, у ситуацији да допринесе кварењу језичке културе и снижавању њеног нивоа, показује се у неколико радова који прате промене друштва у току неколико деценија и промену улоге обичних говорника у новонасталим друштвеним околностима.⁶ Тако се у неколико наврата анализирају последице специфичних комуникативних ситуација у периоду после II светског рата, када су сви присутни на различитим састанцима друштвених и политичких организација обавезно узимали учешћа у дискусијама о темама које нису познавали и служили се језичким средствима (лексиком и синтаксичким конструкцијама) којима нису владали.⁷

⁶ М. Стевановић, *Ремећења језичких система и језичке норме*. – Студије и расправе о језику, Универзитетска ријеч, Никшић, 1988. стр. 367–376.

⁷ М. Стевановић, *О неким негашивним појавама у нашем данашњем језику. О проблему норме књижевног језика* – Језик у савременој комуникацији, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд, 1983. стр. 9–17 и 146–154.

Посматрајући језички развој у свом времену и поредећи га са развојем у Вуково време и са стањем у језицима са дужом историјом културног развојта, проф. Стевановић закључује да „промене у развоју књ. језика стоје у обрнутој сразмери са дужином трајања тога развојта” и тим поводом експлицитно формулише своје погледе на међуоднос народног и књижевног језика и развојне тенденције које одатле проистичу. Тако он каже:

„Ово својство промена у језику наше књижевности и културе условљено је карактером који проистиче из народне основице књижевног језика на коју га је поставио Вук Карацић. Књижевним језиком код нас је, Вуковом заслугом, постао народни језик, а како се овај други у своме развоју стално мења, мора се унеколико мењати и први. С друге стране, сваки језик чим постане књижевним, добије и свој одређени облик и то, дакако, успорава промене у њему. Па не само то, него књижевни језик, поготово књижевни језик толико народног карактера колико је наш, својом уобличеношћу спутава слободан развој и језика своје основице, тј. народног језика. Ове две опречне тенденције у развоју народног језика и књижевног свакако се некако усклађују, и морају се усклађивати. Оне промене које, и упркос утврђених норми књижевног језика, узму широке размере у народном, па се као такве пробијају и у књижевност, у мејудруштвени саобраћај јавног живота и културе уопште, по правилу крше утврђене оквире и саме постају нормама. Ово каткад и без обзира на то да ли добивају санкције граматичара, који прате развој језика и утврђују његове норме.”⁸

Пратећи овако језичке промене од Вуковог времена до савременог стања, проф. Стевановић констатује да су измене неједнако захватиле акценат и гласове, дакле два базична дела ортоепске основе језика. Први је претрпео многе измене у односу на Вук-Даничићеву норму, а други је практично остао без измена, будући да се „од свих језичких промена најјористије врше фонетске”.⁹

И колико год се при одређивању норме савременог књижевног језика проф. Стевановић залагао за широк и свеобухватан језички корпус, ипак се нерадо ослањао на говор као меродавни извор и увек се радије окретао писаној форми језика:

„Не треба наравно испуштати из вида ни говорни језик образованих кругова друштва наших културних центара, ни језик дневне штампе, као ни језик радија, док се језик филма, код нас, још ни изблиза не би могао сматрати узорним, већ место овога за то треба узимати језик позоришне сцене, коме се поклања нарочита пажња. А баш због овога се с језиком

⁸ М. Стевановић, *Језик у Вукову делу и савремени српскохрватски књижевни језик*. – Јужнословенски филолог, Београд, 1963–1964., књ. XXVI, св. 1–2, стр. 73.

⁹ исто, стр. 77.

књижевности и науке не може мерити чак ни језик дневне штампе, а да и не говоримо о свакодневном разговорном и пословном језику, који није, нити у нашим условима још може бити, сасвим одређен језик. Улога доброг језика позорнице и радија за подизање језичке културе од неоцењивог је значаја, али при оцењивању овога или онога својства језика с потпуном сигурношћу се можемо позивати само на оно што је записано.”¹⁰

Формулишући „јаснос̄и и њрецизнос̄и као основну и суштинску законитос̄и језика”,¹¹ он износи важно схватање приоритета: полази се од претпоставке да „све ш̄то је њравилно ш̄то је и јасно”, али се одмах затим додаје да уколико ипак дође до колизије између правила било којег језичког закона и јасности језика, предност мора имати јасност. Ово се илуструје низом примера из области фонетике: одустајањем од вршења промена упрошћавања консонантских скупова тамо где то замагљује значења речи (*ош̄цеиш̄и, ош̄цейиш̄и*), одступањем од вршења палатализације, из истих разлога (*чес̄иш̄ики, клики*) и сл.

Закључци о погледима проф. Стевановића на ортоепску и укупну књижевнојезичку норму произилазе из целокупне његове делатности имплицитно, а у понеким радовима они су исказани и сасвим експлицитно. Сажето се могу свести на следеће:

Норма језика се не ствара споља, већ је језик сам ствара изнутра – она произилази из система. Ово значи да норму треба схватити као укупност оних законитости које обезбеђују функционисање језика, и зато она укључује из језика појединаца део који му је са свима заједнички, а одбацује посебни, који припада само њему као појединцу. Ревизија норме се спроводи опрезно и с мером, али се препоручује увек када „*њромене у језику нарас̄иу и уош̄иш̄е се*”. Уз ово одмах следе и два важна принципа, којих се и сам проф. Стевановић увек чврсто држао: прво – не одбацују се језички елементи које је норма раније прихватила све док они, макар и у крајње суженој употреби, живе у језичкој пракси и друго, норма треба да прихвати сваки нови елемент који произилази из развојних тенденција у језику а доприноси побољшању комуникације.

¹⁰ исто, стр.76

¹¹ М. Стевановић, *За јаснос̄и, лејош̄у и ефикаснос̄и језика*. – Књижевност и језик, Београд, 1983, год. XXX, бр. 3, стр. 140.

Елица ЙОКАНОВИЧ-МИХАЙЛОВА

ЯЗЫКОВОЕ РАЗВИТИЕ И ОРФОЭПИЧЕСКАЯ НОРМА

Резюме

В настоящей работе рассматривается формирование взглядов на языковое развитие и орфоэпическую норму в нашем обществе, в середине двадцатого века, следуя, прежде всего, работам проф. Михаила Стевановича, объемный опус которого охватил все области грамматики сербского языка. Анализируются обстоятельства из-за которых в то время фонетические исследования преимущественно относились к области артикуляционной фонетики, практически не затрагивая акустическую и фонологическую области. Показывается, что несмотря на это, вопреки даже факту, что он до конца остался в рамках крайне традиционной методологии и соответствующей терминологии, проф. М. Стеванович в ряде своих работ проявил тончайшее языковое чутье при анализе просодических явлений. Особенно выделяются его взгляды на необходимость достижения ясности и точности высказываний, как и взгляды о необходимости осторожного и внимательного пересмотра нормы, при котором задерживались бы все элементы подтверждающиеся языковой практикой, и в то же время принимались бы во внимание новые элементы, приводящие к улучшению коммуникации.

